

جهاد تبیین در سیره امام حسن عسکری (علیه السلام)

سهیلا اکبری^۱

چکیده

قانون جهاد یکی از مهم‌ترین و ضروری‌ترین احکام و آموزه‌های اسلام است که برای دفاع از توحید، رفع موانع و عوامل مزاحم از مسیر حرکت تکاملی انسان وضع و تشریع شده است. جهاد همان تلاش و مبارزه است و انواع و اقسامی دارد. برای مثال مبارزه علمی، اقتصادی، سیاسی، نظامی، فکری و... در هر برهه‌ای از زمان، جهاد خاص خودش را می‌طلبد. یکی از مصادیق مبارزه فکری، جهاد تبیین است. با بررسی سیره امام حسن عسکری (علیه السلام) روشن می‌شود که امام حسن عسکری (علیه السلام) برای دعوت و هدایت مردم و تبیین دین تلاش می‌کرد و از همه ابزارهای مفید و جذاب بهره می‌گرفت؛ گاهی در بیان احکام، استفاده از آگاهی غیبی و رفع شبهات و خدامحوری، فعالیت‌های سیاسی سری داشت. سیره آن بزرگوار کامل‌ترین الگوی جهاد تبیین است و انگیزه است برای اینکه افراد جامعه اسلامی در برابر امواج عقاید منحرف دشمنان، ایستادگی و مبارزه کنند. هدف از این پژوهش، جهاد تبیین در سیره امام عسکری (علیه السلام) است. پژوهش حاضر، با شیوه توصیفی، تحلیلی و کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است که به بیان جهاد تبیین در سیره امام حسن عسکری (علیه السلام) پرداخته است؛ در همین راستا نتایج این تحقیق بیانگر اصول جهاد امام که شامل: خدامحوری، حفظ کرامت انسانی و... و شیوه جهاد تبیین شامل: فعالیت سیاسی سری، ایجاد شبکه ارتباطی و... و مصادیق جهاد تبیین شامل: بیان احکام و رفع شبهات و... می‌باشد.

کلیدواژه: جهاد، تبیین، جهاد تبیین، سیره، امام حسن عسکری.

طلبه سطح دو، حوزه حضرت زینب (سلام الله علیها) رفسنجان^۱

مقدمه

قانون جهاد یکی از مهم‌ترین احکام و آموزه‌های اسلامی است که برای دفاع از توحید، رفع موانع و عوامل مزاحم از راه حرکت تکاملی انسان وضع و تشریع شده است. جهاد همان تلاش و مبارزه است؛ مانند نمونه مبارزه علمی، اقتصادی، سیاسی، نظامی، فکری و ... در هر برهه‌ای از زمان، جهاد خاص خودش را می‌طلبد. یکی از روش‌های مبارزه فکری، جهاد تبیین است. تبیین در سیره امام عسکری (علیه‌السلام) یعنی کنار زدن غبار جهالت، روشن کردن حقیقت، رفع هرگونه ابهام و شبهه از اذهان مردم؛ زیرا دشمن همواره، درصدد شبهه پراکنی، ایجاد ابهام، ناکارآمدی اسلام و ... بوده و با تبلیغات پی در پی به دنبال باطل کردن حق و حقیقت است. هر چند تبیین از ابتدا بر عهده اولیای دین گذاشته شده است؛ ولی از آنجا که همواره مردم در معرض خطر روایت‌ها و برداشت‌های انحرافی از دین و اسلام هستند، تبیین نیز وجود دارد، بنابراین، تلاش ایشان در امر تبیین و رفع جهالت از اذهان مردم، جهاد تبیین خواهد بود. از سویی جهاد در جایی است که سخن از دشمن باشد. پس جهاد تبیین در سیره ایشان، روشنگری و رفع ابهام از اذهان مردم، در مقابل هجوم و حمله‌های دشمنان است. موضوعی که نوشتار حاضر در پی بررسی آن است؛ امام عسکری (علیه‌السلام) چگونه به جهاد تبیین پرداخته‌اند. آثار متعددی در رابطه با این موضوع به رشته تحریر در آمده‌اند که همه یا اینکه بسیار کلی بوده و به تمامی شیوه‌های جهاد تبیین ایشان را بیان نکرده‌اند. در پیشینه این پژوهش، مقالات و پایان‌نامه و کتاب‌هایی در ارتباط با این موضوع نگاشته شده است و هرکدام از این پژوهش‌ها به یک بحث در ارتباط با موضوع پرداخته‌اند؛ ازجمله: مقاله بررسی جایگاه جهاد تبیین و مصادیق عملی آن در گفتار و سیره اهل‌بیت (علیه‌السلام)، نوشته: جواد امانی و دیگران، هدف از این مقاله، بررسی جهاد تبیین و مصادیق عملی آن در سیره اهل‌بیت (علیه‌السلام) است. در مقاله: تبیین موقعیت امام حسن عسکری (ع) رهبری شیعه، در این مقاله با تبیین وضعیت امام حسن عسکری (ع) در رهبری شیعه بر این نکته تأکید دارد که امامان شیعه در موقعیت‌های مختلف از روش‌های گوناگون برای رهبری شیعه استفاده می‌کردند. در کتاب: هم‌زمان حسین (علیه‌السلام)، نویسنده: علی خامنه‌ای، ۱۳۹۶، در این کتاب ده گفتار از حضرت آیت‌الله عظمی خامنه‌ای در تحلیل مبارزات سیاسی امامان معصوم (علیه‌السلام) است. در کتاب: ده گفتار از حضرت آیه الله عظمی خامنه‌ای، نویسنده: علی خامنه‌ای، ۱۳۹۶، در این کتاب، مجموعه ده تا از سخنرانی معظم له در باب عنصر مبارزه در سیره‌ی معصومین (علیه‌السلام) است. در کتاب: در تحلیل مبارزات سیاسی امامان معصوم (علیه‌السلام)، نویسنده: علی خامنه‌ای، ۱۳۹۸، در این کتاب، ده گفتار از رهبر انقلاب در تحلیل سیره

مبارزاتی ائمه اطهار (ع) با تأکید بر مبارزاتی بودن نهضت تمام معصومان (ع) در این دوره می‌باشد. در این مقاله حاضر سعی شده است تا ضمن پرداختن به مفاهیم کلیدی پژوهش، پرداخته شود و در پایان جهاد تبیین در سیره امام عسکری (علیه‌السلام) در این جهت پرداخته شده است؛ بر این اساس ما در این پژوهش درصدد پاسخ به سؤالاتی هستیم که بیانگر و روشن‌کننده این تحقیق است از جمله:

سؤال اصلی

۱- جهاد تبیین در سیره امام حسن عسکری (علیه‌السلام) چیست؟

سؤالات فرعی

۱- اصول جهاد امام در جهاد تبیین چیست؟

۲- شیوه جهاد امام در جهاد تبیین چیست؟

۳- مصادیق جهاد امام در جهاد تبیین چیست؟

مفهوم شناسی

۱- جهاد

واژه جهاد از ریشه «جهد» و به معنای «کوشش»، «مبارزه» و «فعالیت» است.^۱ جهاد مصدری است به معنای تلاش و نیز اسم است به معنای جنگ.^۲ همچنین به معنای مشقت، تلاش، مبالغه در کار به نهایت چیزی رسیدن و توانایی نیز به کار می‌رود چنان که در قاموس گفته است در اقرب الموارد نیز همچنین که جهاد به معنای تلاش توأم با رنج می‌باشد.^۳

در العین جهاد به معنای جنگ مشروع در راه خدا بیان شده و ابن عابدین جهاد را به معنای مبارزه کردن در راه خدا با جان و مال با هدف گسترش اسلام یا دفاع از آن بیان کرده است.^۴ رهبر معظم انقلاب آن را به معنای مبارزه و تلاش و کوشش در راه پیشبرد هدفی که با درگیری با دشمن همراه است بیان

^۱ جوهری، ابونصر، الصحاح جوهری، ج ۲، ص ۴۶۰.

^۲ ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۳، ص ۱۳۵.

^۳ شرتوتی، مبادی العربیه، ج ۱، ص ۴۷۶.

^۴ طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، ج ۳، ص ۳۱.

می‌کنند و می‌فرماید: «هر تلاش و کوششی جهاد نخواهد بود، زیرا از شرایط اصلی جهاد، مقابله با حرکت خصمانه و غرض‌آلود دشمن است.»^۱

در جواهر الکلام جهاد به گونه‌ای خاص از تلاش معرفی شده که به معنای مبارزه کردن در راه خدا با جان، مال و دارایی‌های دیگر خود در نبرد با کافران و باغیان، با هدف گسترش و اعتلای اسلام و برپا داشتن شعائر یا دفاع از آن می‌باشد^۲

گاهی جهاد را تنها به جهاد با مال و جان در برابر دشمنان و متجاوزان و دفاع از مال و جان و سرزمین مسلمانان گفته می‌شود؛ که می‌توان آن را از برترین اعمال و دری از درهای بهشت و از ارکان مهم اسلام دانست.^۳

۲- تبیین

تبیین در لغت به معنای آشکار شدن، واضح شدن و کشف شدن است.^۴ همچنین تبیین که از ریشه (بَیِّن) است به معنای ایضاح و انکشاف نیز آمده است.^۵ گاهی نیز به معنای جدایی و آشکار شدن آمده؛ چرا که فاصله افتادن میان دو چیز است.^۶

در صحاح اللغه آمده است که: «بَیِّن به دو معنای متضاد می‌آید: گاه به معنای جدایی و گاه به معنای اتصال است و راهی است برای پرده‌گشایی از دانش جدید و گزارش روابط میان جنبه‌های مختلف میان روابط پدیده‌های مورد مطالعه است.»^۷

تبیین به دنبال پاسخ به سؤال چرا است. تبیین‌ها قدرت تبیین مختلفی دارند. فرضیه رسمی ابزاری نظری است که برای اعتبار سنجی تبیین در تحقیقات تجربی استفاده می‌شود.^۸

^۱ خامنه ای، علی، هم‌زمان امام حسین (علیه السلام)، ص ۱۰۵.

^۲ نجفی، محمدباقر، جواهر الکلام، ج ۲۱، ص ۳۹.

^۳ مجله پژوهش‌های قرآنی، ج ۳، ص ۸۷.

^۴ ابن فارس، احمد، معجم المقاییس اللغة، ج ۱، ص ۳۲۷.

^۵ طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، ج ۶، ص ۲۱۸.

^۶ مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ج ۱، ص ۲۱۳.

^۷ جوهری، ابونصر، الصحاح الجوهری، ج ۲، ص ۴۶۰.

^۸ مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ج ۱، ص ۲۱۳.

۳- جهاد تبیین

جهاد تبیین نوعی از جهادهای دفاعی و فکری است که به معنی روشنگری از روی کار علمی و تحقیقی، به منظور مقابله با دشمن و وسوسه‌های او دانسته شده است زیرا ممکن است دشمن طرف مقابل را غافل کند، فکر او را منحرف و دچار خطا و آسیب نماید که هر کس در راه هدایت و روشنگری انسان‌ها در راه درست تلاش کند و آن‌ها را از انحرافی که مانع کج‌فهمی و بدفهمی از آنچه که در مقابله با دشمن اصلی دارد آگاه کند جهاد تبیین انجام داده است.^۱

واژه‌ی «تبیین» در جهاد به معنای روشنگری، بیان منطقی، مستدل و دور از هیاهو و جنجال است.^۲ ترکیب دو واژه «جهاد» و «تبیین» به صورت توأمان به معنای تلاش جهت مقابله با اهداف دشمن، جهت غبار آلوده کردن ذهن جوانان و عموم مردم است که این اصطلاح جهاد تبیین از این بخش از وصیت‌نامه امام علی (علیه‌السلام) «اللَّهُ اللَّهُ فِي الْجِهَادِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَالسِّبِيلِ اللَّهُ»^۳ به حسنین گرفته شده و شیوه بسیاری از اهل بیت (علیه‌السلام) در جهاد بوده است. حقیقت، از عمده اهداف انبیاء الهی بوده زیرا عدم شناخت حقیقت، عامل مهم گمراهی انسان‌ها بیان شده است. به همین جهت، باید حقیقت را آشکار کرده و شبهات فکری را باز کرد. بر این اساس جهاد فکری نیز از انواع جهاد بوده و باید دشمنی را که ممکن است از طریق انحراف فکر و اندیشه‌ها، انسان را در حیطه‌ی خطا و اشتباه انداخته و عنصر جوان و عموم مردم را غافل کرده، از آن جلوگیری نمود.^۴

امین الاسلام طبرسی نویسنده تفسیر مجمع‌البیان در آیه ۵۲ سوره فرقان «فَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا» از قول ابن عباس؛ جهاد کبیر را به جهاد کامل و سخت به واسطه قرآن تفسیر کرده است و در ادامه افزوده است آیه دلالت دارد بر این که جهاد متکلمان در رفع شبهه‌های منکران و دشمنان دین از بزرگ‌ترین جهادها و دارای جایگاه ویژه در پیشگاه خداوند که همین جهاد با قرآن و مقابله با شبهات مخالفان و دشمنان دین است که نوعی جهاد تبیین معنا می‌شود.^۵

^۱ خامنه ای، علی، جهاد تبیین، ص ۲۱.

^۲ همان، ص ۲۹.

^۳ نهج البلاغه، نامه ۴۷، ص ۴۲۲.

^۴ خامنه ای، جهاد تبیین، ص ۳۳.

^۵ همان، ص ۳۳.

۳-۳- حمایت و پشتیبانی مالی از شیعیان

یکی دیگر از مصادیق جهاد امام عسکری (علیه السلام) حمایت و پشتیبانی مالی از شیعیان، به ویژه از یاران خاص و نزدیک آن حضرت بود. با یک مطالعه در زندگانی آن حضرت، این مطلب به خوبی آشکار می شود که گاهی برخی از یاران امام، از تنگنای مالی، در محضر امام شکوه می کردند و حضرت، گرفتاری مالی آنان را برطرف می ساخت و گاه حتی پیش از آن که اظهار کنند، امام مشکل آنان را برطرف می کرد. این اقدام امام، مانع از آن می شد که آنان زیر فشار مالی، جذب دستگاه حکومت ستمگر عباسی شوند. در این زمینه می توان برای دو نمونه زیر پرداخت:

ابو هاشم جعفری می گوید: از نظر مالی در مضیقه بودم. خواستم وضع خود را طی نامه ای به امام عسکری (علیه السلام) بنویسم، ولی خجالت کشیدم و صرف نظر کردم. وقتی که وارد منزل شدم، امام صد دینار برای من فرستاد و طی نامه ای نوشت: «هر وقت احتیاج داشتی، خجالت نکش و پروا مکن و از ما بخواه که به خواست خدا به مقصود خود می رسی.»^۱ علی بن زید علوی می گوید: امام عسکری (علیه السلام) مبلغی پول به من داد و می فرماید: «با این پول کنیزی بخر، زیرا کنیز تو مرده است. وقتی که به منزل برگشتم، دیدم کنیز مرده است.»^۲

۳-۴- استفاده گسترده از آگاهی غیبی

یکی دیگر از مصادیق مهم جهاد در سیره امام عسکری (علیه السلام) استفاده گسترده از آگاهی غیبی است. امامان، در پرتو ارتباط با پروردگار جهان، از آگاهی غیبی برخوردار بودند و در مواردی که اساس حقانیت اسلام یا مصالح عالی امت اسلامی، همچون مشروعیت امامت آنان در معرض خطر قرار می گرفت، از این آگاهی به صورت ابزار هدایت استفاده می کردند. پیشگویی ها و گزارش های غیبی امامان، بخش مهمی از زندگی نامه آنان را تشکیل می دهد، اما با یک مطالعه در زندگانی امام عسکری (علیه السلام) چنین به نظر می رسد که؛ آن حضرت بیش از امامان دیگر آگاهی غیبی خود را آشکار می ساخته است. بر اساس تحقیق یکی از دانشمندان معاصر، از کرامات و گزارش های غیبی و اقدامات خارق العاده امام عسکری (علیه السلام)، «قطب راوندی» در کتاب «خرائج» جمعاً چهل مورد، «سید بحرانی» در «مدینه المعاجز» صد و سی و چهار مورد، «شیخ حر عاملی» در «اثبات الهداه» صد و سی و شش مورد و «علامه

^۱ موسوی، ارشاد القلوب، ص ۳۴۳.

^۲ ابن شهر آشوب، مناقب، ج ۴، ص ۴۳۱.

مجلسی» در «بحارالانوار» هشتاد و یک مورد را ثبت کرده‌اند و این، به خوبی روشنگر فزونی بروز کرامات و گزارش‌های غیبی از ناحیه آن حضرت می‌باشد.^۱ علت این امر شرایط نامساعد و جو پر اختناقی بود که امام یازدهم و پدرش امام هادی در آن زندگی می‌کردند، زیرا از وقتی که امام هادی از سر اجبار به سامرا منتقل گردید به شرحی که در سیره آن حضرت گفتیم به شدت تحت مراقبت و کنترل بود، از این رو امکان معرفی فرزندش «حسن» به عموم شیعیان به عنوان امام بعدی وجود نداشت و اصولاً این کار، حیات او را از ناحیه حکومت وقت در معرض خطر جدی قرار می‌داد. به همین جهت کار معرفی امام عسکری (علیه‌السلام) به شیعیان و گواه گرفتن آنان در این باب، در ماه‌های پایانی عمر امام هادی (علیه‌السلام) صورت گرفت، به طوری که هنگام رحلت آن حضرت، هنوز بسیاری از شیعیان، از امامت حضرت «حسن عسکری» آگاهی نداشتند.^۲

^۱ طبسی، شیخ محمد جواد، حیاة الامام العسکری، ص ۱۲۱.

^۲ مسعودی، اثبات الوصیه، ص ۲۳۴.

نتیجه‌گیری

بررسی سیره امام حسن عسگری (علیه‌السلام) در رابطه با جهاد تبیین روشن می‌کند که این امام بزرگوار برای دعوت و هدایت مردم و تبیین دین؛ تلاش و کوشش‌های بسیاری کردند و از همه امکانات و ابزارها بهره گرفتند که می‌توان به خدا محوری و کرامت انسانی و ایجاد شبکه ارتباطی و فعالیت‌های سری و آماده کردن شیعیان در عصر غیبت و... اشاره کرد. ایشان از هر فرصت و زمانی برای ارشاد و راهنمایی انسان‌ها استفاده می‌کردند و از هیچ کوششی فروگذار نبودند که این خود اهمیت و ضرورت این جهاد را بیان می‌کند. نتایج نشان داد اصول جهاد امام شامل خدامحوری، حفظ کرامت انسانی، تحکیم اعتقادات و ترویج احکام و شیوه‌های جهاد امام مواردی همچون: می‌توان به ایجاد شبکه ارتباطی و فعالیت‌های سری و تقویت و توجیه سیاسی رجال و عناصر مهم شیعه و آماده کردن شیعیان در عصر غیبت را در برمی‌گیرد و مصادیق جهاد تبیین شامل: تلاش علمی در دفاع از اسلام و رفع شبهات و بیان احکام و حمایت و پشتیبانی مالی از شیعیان و استفاده گسترده از آگاهی غیبی بودند. لذا سیره این امام بزرگوار بهترین الگو برای دیدن جهاد تبیین است و روش‌های مختلف جهاد تبیین را آموزش می‌دهد و می‌تواند الگویی مناسب برای اجرای جهاد تبیین در این زمان باشد تا بتوانیم از طریق این جهاد در برابر امواج عقاید منحرف دشمنان ایستادگی و مبارزه کنیم.

منابع

- ۱- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب. بیروت: اندیشه، چاپ اول، ۱۳۷۵ ش.
- ۲- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب، تهران: ذوی القربی، چاپ سوم، ۱۳۸۹ ش.
- ۳- ابن فارس، احمد، معجم المقاییس اللغة، ج ۱، نشر: دارالکفر، ۱۳۵۸ ش.
- ۴- امین، حسن، اعیان الشیعه، ج ۱، نشر: طبع و نشر، چاپ: اول، ۱۳۶۷ ش.
- ۵- الامامه و السیاسه، ج ۱، نشر: مکتبه الحیدریه، چاپ: اول، ۱۳۸۶ ش.
- ۶- بدری، تحسین، معجم مفردات اصول الفقه المقارن، نشر: فرهنگ مشرق زمین، چاپ: اول، ۱۳۸۶ ش.
- ۷- جعفریان، رسول، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (ع)، قم: انصاریان، چاپ اول، ۱۳۸۱ ش.
- ۸- جوهری، ابونصر، الصحاح جوهری، ج ۲، نشر: حکمت، چاپ: سوم، ۱۳۷۸ ش.
- ۹- حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، مصحح، غفاری، جامعه مدرسین، چاپ: دوم، ۱۳۸۴ ش.
- ۱۰- حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۳۸۶ ش.
- ۱۱- خامنه‌ای، سید علی، جهاد تبیین، تحقیق سعید صلح میرزایی، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۴۰۰ ش.
- ۱۲-، همزمان حسین (علیه السلام)، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷ ش.
- ۱۳- شرتوتی، رشید، مبادی العربیه، ج ۱، نشر: اساطیر، چاپ: ششم، ۱۳۷۹ ش.
- ۱۴- صبحی، صالح، نهج البلاغه، تحقیق جمعی از راویان، قم، مرکز البحوث الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
- ۱۵- طایی، نجاح، دلائل الامامه، تهران: اسلامیه، چاپ اول، ۱۳۹۰ ش.
- ۱۶- طبرسی، حسن بن فضل، الاحتجاج علی اهل اللجاج، ج ۱، نشر: عابد، چاپ اول، ۱۳۸۶ ش.
- ۱۷- طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، ج ۳، نشر: بنیاد بعثت، چاپ: اول، ۱۳۷۵ ش.
- ۱۸- طبسی، شیخ محمد جواد، حیاة الامام العسکری، تهران: مهر دلدار، چاپ اول، ۱۳۸۷ ش.
- ۱۹- طوسی، محمد بن حسن، الغیبه طوسی، تهران: اسلامیه، چاپ اول، ۱۳۸۱ ش.
- ۲۰-، رجال الطوسی، قم: نشر جامعه مدرسین، چاپ سوم، ۱۳۷۳ ش.
- ۲۱- قزوینی، سید محمد کاظم، زندگانی امام حسن عسکری (ع)، تهران: یاس بهشت، چاپ اول، ۱۳۹۲ ش.
- ۲۲- قلی زاده، احمد، واژه شناسی اصطلاحات اصول فقه، نشر: نورالاصفیاء، چاپ: اول، ۱۳۷۹ ش.

- ۲۳- کلینی، محمد بن یعقوب، **الكافی**، تهران، اسلامیه، چاپ دوم، ۱۳۸۳ ش.
- ۲۴- مظفر، محمدرضا، **اصول الفقه**، ج ۲، نشر: حکمت، چاپ: سوم، ۱۳۷۸ ش.
- ۲۵- مطهری، مرتضی، **اسلام و نیازهای زمان**، ج ۱، نشر: صدرا، چاپ: بیست و سوم، ۱۳۸۴ ش.
- ۲۶- مجلسی، محمدباقر، **بحارالانوار**، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۸۲ ه. ش.
- ۲۷- مدرسی، سید محمد تقی، **هدایتگران راه نور**، تهران: محبان الحسین (ع)، جلد دوم، چاپ سوم، ۱۳۸۶ ش.
- ۲۸- مسعودی، علی بن حسین، **اثبات الوصیه**، تهران: انصاریان، چاپ سوم، ۱۳۸۴ ش.
- ۲۹- موسوی، محسن، **ارشاد القلوب**، تهران: دارالحديث، چاپ دوم، ۱۳۹۵ ش.
- ۳۰- مکارم شیرازی، ناصر، **پیام قرآن**، ج ۱، نشر: دارالکتب الاسلامیه، چاپ: ششم، ۱۳۷۷ ش.
- ۳۱- نجفی، محمدباقر، **جواهر الکلام**، ج ۲۱، نشر: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ: دوم، ۱۳۹۲ ش.
- ۳۲- نجفی، محمد جواد، **ستارگان درخشان**، تهران: اسلامی، چاپ چهاردهم، ۱۳۶۵ ش.